

BAZI BATILI ARAŞTIRMACILARA GÖRE İLK İSLAM FETİHLERİ

Yrd. Doç. Dr.Ahmet Turan YÜKSEL*

Hz. Peygamber'in 622 tarihinde Medine'ye hicretinin sonuçlarından birisi de, müslümanların burada yeni bir güç olarak ortaya çıkmasıdır. Mekkeli müşriklerin hakim olduğu Mekke Site Devletinden başka dönemin güçlü devletleri olan Sâsâni ve Bizans'ın yanısıra Medine'de de, zamanla diğer güçlü bir devlet gelişmeye başlamıştır. Bu gelişmeye paralel olarak müşreklerle fiili savaşa, yani cihâda izin verilmesiyle birlikte¹, Hz. Peygamber'in getirdiği dinin tebliğinde yeni bir döneme girilmiştir.

Cihâd izni verilinceye kadar bu yola başvurmayan Hz. Peygamber, bu izinle birlikte, gazve ve seriyyeler vasıtasıyla insanları dâvete başlamıştır. Hatta Hz. Peygamber'in gazve ve

---

*S.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim Üyesi.

¹ Kur'an 2. 244.

seriyyelerinin en önemli sebeplerinden birisini İslâm'a dâvet teşkil etmiştir.²

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Hız. Ebûbekir'in halifeliğiyle başlayan Râşid Halifeler döneminde ise bu faaliyet bir fetih hareketi şeklini almıştır. Bu şekilde müslümanlar, sadece fi sebîlillah (Allah yolunda) ve îlây'-ı kelimetullah (Allah'ın isminin ve dininin yüceltilmesi) maksadıyla³ ulaşabildikleri her yönde geniş bir fetih hareketini gerçekleştirmişlerdir.

Biz bu çalışmamızda, bazı Batılı araştırmacı ve ilim adamlarının ilk İslâm fetihlerinin amacı ve temelleri, başarı sebepleri ve sonuçları üzerindeki görüş ve değerlendirmeleri üzerinde duracağız.

Fetihlerin Amacı Ve Temelleri

İslam fetihlerinin amacı ve temelleri, yani bu fetihlere zemin hazırlayan unsur ve gelişmeler konusunda Batılı araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Konuya ekonomik nedenler açısından bakanlar olduğu gibi, dini unsurlar ve o günkü siyasi ve sosyal şartlar açısından yaklaşanlar da olmuştur.

Bu meseleye ekonomik şartlar ve nedenler açısından bakan Sir William Muir'e göre, Arap kabile üyelerinin yani müslümanların hırs ve açgözlülüğü ile yağmacılık ve çapulculuk sevgilerine bağlı olarak ortaya çıkan yoğun göçlerin sonucunda

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Kapar "Hz. Peygamberin savaşlarına genel bir bakış" S.Ü. İlahiyat Fak. Der., 1990, s.3, s.404-405.

³ Mustafa Fayda "İlk İslam Fetihlerinin Bazı Hususiyetleri", Kutlu Doğum Haftası 12-17 Ekim 1989, Ankara, 1990, s.65.

fetihler meydana gelmiştir. Bundan hareketle 1989'de yayınlandığı eserinde fetihleri özetle şu şekilde tanımlamıştır:

Birbiri arkasından bütün kabileler, kadınları ve çocuklarıyla birlikte savaş için yola çıktılar. Fethedilen yerler ile ilgili haberlerde meydana gelen yağma, tahminlerinden çok daha fazladır. Bundan sonra tıpkı kovandan çıkan arılar veya çekirge sürüleri gibi yeni kabileler bu harekete katılmış; kuzey, doğu ve batıya doğru ilerlemişlerdir.⁴

Aynı şekilde Henri Lammens de fetihlerin esas olarak, Müslüman Araplardaki dayanılmaz yağma arzusundan ortaya çıktığını savunur. Ona göre bu şekilde başlayan ancak üstün bir askeri organizasyon sayesinde bu düzensiz akınların başarılı olması, başlangıçta mevcut olmayan istila ve fetih düşüncesini akıllarına getirmiştir.⁵

Bu konuda Muir ile aynı görüşü paylaşan Leone Caetani de fetihleri Müslüman Arapların göçüne bağlamaktadır. Ona göre bu göçün nedeni, büyük oranda Arabistan'da meydana gelen tedrici kuraklık neticesinde Arabistan'ın fakirleşmesi ve güç kaybetmesidir.⁶

1924 yılında yayınladığı bir makale ile bu konudaki görüşlerini açıklayan Carl Heinrich Becker de aynı şekilde, fetihlerin teşvik edilip meydana gelmesini açlık ve maddi imkanlar

⁴ Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, London: The Religious Tract Society, 1898, s.45.

⁵ Fred McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton: Princeton University Press, 1981, s.4. Krş. Henri Lammens, *Le Berceau de l'Islam. L'Arabie Accidentale à la veille de l'Hegire*, Rome: Pontificium Institutum Biblicum, 1914, s.177.

⁶ Donner, A.g.e., s.4. Krş. Leone Caetani, *Studi di Storia Orientale*, Milan: U Hoepli, 1911, I, 368, 369-371.

elde etme hırsı ile ortaya çıkan göçlere bağlamaktadır. Ancak kendisinden öncekilerden farklı olarak Arapların büyük göçünün, Suriye ve Irak'ta kesin zaferler elde edildikten sonra meydana geldiğini ileri sürer.⁷ Yani önce bu bölgeler fethedilmiş, sonra göçler gerçekleşmiştir. Ona göre bu göçler, fethedilen bölgelerde arazi ve servet vadiyle teşvik edilmiştir.⁸ Aynı şekilde Bernard Lewis de fetihlerin açlık veya diğer ekonomik nedenlerle meydana gelen bir Arap göçü ile ortaya çıktığı görüşünü benimsemektedir.⁹

Çağdaş araştırmacılarından olan M. A. Şaban, Hz. Ebûbekir dönemindeki fetihleri incelerken bu fetihlerin nedenleri ve amacı konusunda şu değerlendirmeyi yapar:

Hz. Peygamber'in vefatının hemen arkasından irtidat edenler ile yaptığı savaşlardan sonra ortaya çıkan ekonomik kriz ve çöküşün farkına varan halife, hâkimiyetin devam ettirilmesi için savaşlar süresince ticâretin aksamasından doğan kaybı telafi etmek üzere yeni bir gelir kaynağı bulmak zorundaydı. Bu nedenle Mekke, Medine ve Taiflilerden oluşan askeri birliklerle sefer tertip edilmiştir. Kureyş'in önde gelen tacirleri olan Âmr b. el-As ve Yezîd b. Ebî Süfyân gibi kimseler, daha önce yaptıkları ticârî seyahatler nedeniyle sefer yapacak yerleri bildikleri için komutanlık görevi onlara verildi. Nitekim 13/634'te tertip edilen seferde amaç, Kuzey Filistin'deki Bizans bölgelerine ulaşmak ve

---

⁷ Donner, A.g.e., s.4. Krş. Carl Heinrich Becker, "Die Ausbreitung der Araber", *Islamstudien*, Leipzig, 1924, 1,89-90.

⁸ Donner, A.y. Krş. Becker, A.g.m., s.71.

⁹ Bkz. Bernard Lewis, *The Arabs in History*, London: Hutchinson and Co. Ltd., 1958, s.55.

mümkün olan en çok ganimeti elde etmekte.¹⁰ Ebûbekir'in halifeliği döneminde tek başarısızlığının, ticâretteki aksamaya son verememiş olduğunu da ileri süren Shaban, diğer taraftan bu durumun fetihler için bir başlangıç hazırladığı görüşündedir.¹¹

Aynı şekilde Hz. Ömer dönemindeki fetihleri inceleyen Shaban, Hz. Ömer'in ilk olarak, Riddeye iştirak edip isyan edenleri Sâsâni bölgelerine düzenlenen seferlere katılmalarına izin vermek, hatta bunu teşvik etmek suretiyle, Arapları birleştirip bütünleştirme yolunda çok önemli bir adım attığını ifade etmiştir.¹² Bunun yanı sıra Medine'nin uluslararası ticârete dayalı genel refah ve zenginliğinin, özellikle Bizans ile açık düşmanlıktan sonra tekrar elde edilmesinin çok zor olduğu farkedilmiş olmalıdır. Sâsânilerin o zamana kadar pasif kalmaları ve Ecnadeyn'de Bizanslıların yenilmesi, müslümanlarda askeri seferler sayesinde geniş oranda gelir sağlanmasının mümkün olduğu görüşünü hâkim kılmıştır. Bu nedenle bu yola başvurmaya ve bütün güçlerini kullanmaya karar vermişlerdir.¹³ Bu sayede elde edilen ganimetin 1/5 i Halifeye gönderiliyor, geriye kalan kısım ise savaşırlara katılanlar arasında dağıtılıyordu. Bu nedenle herkes yeterince hisse alıyordu.¹⁴ Hatta savaşırlardan elde edilen ganimetler o kadar çoktu ki, bütün gruplar en azından geçici bir süre de olsa tatmin oluyordu.¹⁵ Öyleki, fetihlerin duraksaması ve buna bağlı olarak fetihlerden elde edilen

¹⁰ Muhammed Abdulhayy Shaban, *Islamic History, A.D.600-750 (A.H.132).A.New Interpretation, Cambridge: Cambridge University Press, 1971, ss.24-25.*

¹¹ Shaban, *A.g.e., s.26.*

¹² *A.e., s.28.*

¹³ *A.e., s.29.*

¹⁴ *A.e., s.35.*

¹⁵ *A.e., s.54.*

1/5 hissenin azalmaya başlamasıyla hilâfet merkezi Medine, yeni gelir kaynakları aramaya mecbur kalmıştır.¹⁶ Bu görüşleriyle Shaban, bu ilk fetihlerin gerisindeki teşvik edici unsurun öncelikle ganimet, yani ekonomik olarak gelir elde etmek olduğu düşüncesini açık bir şekilde ifade etmiştir.

Buraya kadar görüşlerini özetlemeye çalıştığımız araştırmacılara göre Araplarda hâkim olan yağma ve çapulculuk hırsı ile kuraklık neticesinde ortaya çıkan açlığın ortadan kaldırılması veya ticâretin duraksamasıyla yeni gelir kaynakları, bol miktarda ganimet elde etmek amacıyla da ekonomik imkanlar açısından daha uygun yerler elde etmek üzere ilk İslâm fetihleri gerçekleştirilmiştir. Yoğun bir göç hareketi ile başlayan bu fetihler zamanla daha da yaygınlaşmıştır.

İlk İslâm fetihlerini dini faktörler açısından ele alan araştırmacılardan G. H. Bousquet, 1956 yılında yayınladığı bir makalede fetihlerin amacı ve bunu teşvik eden unsurlar konusunda ekonomik faktörlere ikinci planda yer vermiştir. Ona göre ganimetin cazibesi gibi birtakım ekonomik unsurlardan daha çok dini teslimiyet önemlidir. Hatta başlangıçta ganimet vaadleriyle cezbedilen insanlar dahi savaş meydanında yeni inancın dini heyecanına kendilerini kaptırmışlardır.¹⁷

Bir diğer araştırmacı Francesso Gabrieli de, diğer unsurlar yanında dini faktörlere yer vermiştir. Ona göre İslâmi fetihlerde din önemliydi. Çünkü din, sadece Arapları birleştirmemiş, ayrıca

¹⁶ A.e., s.58.

¹⁷ Donner, A.g.e.; s.5. Daha geniş bilgi için bkz. Georges, Henri Bousquet, "Observations sur la nature et les causes de la conquete arabe" *Studia Islamica*, 6 (1956), ss. 37-52.

elit tabaka diye isimlendirdiği ve fetihlerin idaresini yürüten sahabileri de bir birlik haline getirmiştir.¹⁸

Laura Veccia-Vaglieri, bu konuda bir çok faktörü gözönüne almakla beraber, bunlardan İslâm dinini en etkili olanı kabul etmektedir. Çünkü İslâm, bedevilerin çabalarının gerisinde onları koordine eden bir unsur olup, bu insanlara dini bir heyecan da kazandırmıştır.¹⁹ Aynı şekilde Patricia Crone da, Müslüman Arapların ilahi bir devlet teşkili ve fetih programına sahip oldukları; yani fetihlerin kaynağının ilahi bir düşünce ve vahiy mahsülü olduğu²⁰ ve Hz. Peygamber'in fetihlerinin kendi düşüncesinin mahsülü olduğu²¹ gibi görüşleriyle dini faktöre dikkat çekmiştir.

Buraya kadar görüşlerini özetlemeye çalıştığımız araştırmacılara göre İslâm dini fetihlerin gerisinde hakim olan unsurdur. Yeni dinin Müslüman Araplara kazandırdığı dini ideoloji ve heyecan ile fetihler başlamıştır. Amaç da bu ideolojinin yayılmasıdır.

İlk dönem İslâm Fetihlerini, o günün siyasi ve sosyal şartları açısından ele alan araştırmacılardan Marius Canard, fetihlerin geniş çapta müslümanların rakipleri arasındaki zayıflığın sonucu olduğunu ifade etmiştir.²² Buna göre, iki güçlü devlet olan Bizans

¹⁸ Donner, A.g.e., s.6. Krş. Francesco Gabrieli, *Muhammed and the Conquests of Islam*, New York and Toronto: McGraw-Hill, 1968, s.110.

¹⁹ *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1968, I.,74.

²⁰ Patricia Crone, *Slaves on Horses The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge: Cambridge Universty Press, 1980, s.25.

²¹ A.e., s.26.

²² Donner, a.g.e., s.5. Daha geniş bilgi için bkz. Marius Canard, "L'expansion arabe: le probleme militaire", *L'Occidente e l'Islam nell'*

ve Sâsânilerin içinde buldukları olumsuz şartlardan istifadeyle İslâm fetihleri başlamıştır.

Dini faktör yanında siyasi unsurlara da yer veren F.Gabrieli, İslâm fetihleri ile Ridde savaşları arasında ilişki kurarak, ilk fetihleri Ridde savaşlarına bağlar. Ona göre Medine'deki siyasi otoritenin, ayaklanan kabileleri kontrol altına almasından sonra Arabistan, silahlar ve silahlı insanlarla dolup taşıyordu. Bu mücadeleden galip çıkanlar, sahip oldukları fazla enerjilerini kullanabilecekleri yeni bir sahaya ihtiyaç duyuyor ve kardeşlerin birbirini öldürdüğü savaştan ayrılıp bir başka tarafa dönüşü sağlayacak yeni bir harekete şiddetle arzu ve ihtiyaç duymuşlardır. İşte fetihlerin önemli unsurlarından birisi de, bu patlamaya hazır dahili durumda yatabilir.²³

Benzer görüşleri ileri süren E. S.Shoufani de, Ridde savaşları ile İslâm fetihleri üzerinde yaptığı çalışmada, bu iki hareketin de Medine'nin siyasi hâkimiyetinin bütün Arabistan ve Suriye çöllerindeki Araplar üzerine yayılmasını hedeflediğini ifade etmiştir.²⁴ Buna göre Ridde savaşları İslâm fetihlerinin başlangıcını teşkil etmektedir.

Alto Medioevo I(Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, 12, 2-8 April 1964), Spoleto, 1965, ss.37-63.

²³ Donner, a.g.e., s.6. Krş. Gabrieli, a.g.e., ss.110-115.

²⁴ Elias S. Shoufani, *Al-Riddah and the Muslim Conguest of Arabia*, Toronto: University of Toronto Press and Beirut, 1972, s.147. Nitekim Hugh Kenndy de bu görüştedir. Ona göre Ridde savaşları, Arabistan ve Suriye fetihlerinin ilk safhasını teşkil eder. Bu sayede bedevi hayattan kurtulup, İslâm toplumu içinde yeni ve heyecan verici bir hayat ve yeni mekanlar peşinde olanlar bunlara iştirak etmiştir. (Hugh Kenndy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, New York, Longman, 1986,s.57.)

Bunlara ilave olarak bazı araştırmacılar da bu konuda birçok faktörü birlikte değerlendirmişlerdir. Bunu yaparken de bazılarına daha fazla ağırlık vermişlerdir. Örneğin C.Cahen, diğer ilim adamlarının belirttiği unsurların çoğunu birleştirmiş; bununla beraber Bizans ve İran'da yaşayan nüfusun kendi devletlerine muhalefeti ve idarecilerine sadakat göstermemeleri ile dini inancın sağladığı teşvik edici unsur ile ganimete duyulan aşırı istek üzerinde özellikle durmuştur.²⁵

Üzerinde biraz daha geniş olarak durmak istediğimiz F.M.Donner, *The Early Islamic Conquests* (İlk İslâm Fetihleri) isimli eserinde bu konuyu da ele almıştır. Donner, ilk planda, fetihlerin mahiyeti ve nedenleri konusunda ilim adamları arasında ortak bir görüşün olmayışının nedenini řu noktaya bağlar:

Öncelikle iki unsur arasında açık bir ayırım yapılmamıştır. Bunlardan birincisi *Islamic Conquest*, yani İslam devletinin hakimiyetinin Medine'den Batı Asya ve Kuzey Afriya'daki yeni ve geniş bölgelere yayılmasıdır. Dięeri ise *Arab Migration*, yani yaşayışları itibariyle bazıları göçebe ve bazıları yerleşik olan, Arapça konuşan fert ve kabile gruplarının Arabistan'ın değişik kısımlarında fethedilen bölgelere gitmeleri ve oralarda yerleşmeleridir. Ayrıca bazı araştırmacıların fetihlerin nedenleri ile başarılı olmasının sebepleri arasında tam bir ayırım yapamayışları da bu konuda farklı görüşlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu nedenle bu konuların birbirinden gereği gibi ayırt edilmesi gerekmektedir.²⁶

²⁵ Donner, a.g.e., s.7. Krş.Claude Cahen, *Der Islam, Frankfurt am Main: Fischer, 1968, I. ss. 22-23.*

²⁶ Donner a.g.e., s.7.

Bu tesbitten sonra Donner şu noktaya işaret eder: Hz. Peygamber'in peygamberlik süresindeki çalışmaları ve getirdiği İslâmi esas ve prensipler, Arap toplumunun ideolojik temellerini ve siyasi yapılarını değiştirerek, ilk defa yayılcı bir hareketi (an expansionist movement) gerçekleştirecek bir devlet doğuşunu sağlamıştır.²⁷

Batı Arabistan'da İslâm devletinin ortaya çıkışı, yarımadanın tarihinde benzeri olmayan bir hadisedir. Bu nedenle yine benzeri olmayan sonuçların doğmasına yol açmıştır. Arap toplumunu bütünleştiren bu güç, yarımadanın yayılcı askeri potansiyelini (the expansive military potential of the peninsula) harekete geçirmiştir. Bu şekilde dünyanın vechesini derinden değiştiren bir olgu (fenomen) olan İslâmi fetihler ortaya çıkmıştır.²⁸

Bu görüşleriyle Donner, İslâm devletinin ortaya çıkışı ile bu devletin getirdiği yeni ideolojinin ve inananların buna bağlılığı neticesinde fetihlerin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle bu unsurlar fetihlerin temellerini oluşturmuştur.

Donner'a göre İslâm devletinin doğuşunda üç mefhum dikkat çekmektedir. Bunlar; *Ümmet, İlahi Hukuk veya Allah'ın Hakimiyeti ve Otoritenin Merkezileştirilmesi* olup, bunlar birbiriyle yakından ilgilidir.²⁹

Bunlardan *Ümmet* mefhumunda en önemli husus putperestliği reddeden Tevhid inancıdır. Putperestliği reddedişi yönüyle *Ümmet*, bütün putperest kitleyi içine almaktaydı. Bu nedenle *Ümmet*in bütün bu kitleyi de içine alacak şekilde

²⁷ A.e., s.8.

²⁸ A.e., s.55.

²⁹ A.y.

genişlemesinin gerekli olduğu düşüncesi, yine bu mefhum içinde zimmen bulunmaktaydı. İşte bu tür bir düşünce, genişleyen bir fetih hareketinin en çok destekleyicilerinden birisi olmuştur.³⁰

İkinci olarak İlâhi hukukun veya Allah'ın hakimiyetinin üzerinde önemle durulmuştur ki, bu şekilde fertlerin değil, Allah'ın hakimiyeti esas alınmıştır. Böylece de, Ümmet içinde gerek siyasi ve gerekse de sosyal tesanüd sağlanmış; Allah'ın hakimiyetini gerçekleştirme görevini üstlenen ve bu otoritenin temsilcileri olan idareciler de ümmet içinde daha kolay bir şekilde benimsenmişlerdir.³¹

Nihayet üçüncü olarak yine Ümmetin birlik ve beraberliğini sağlamak, Allah'ın hâkimiyetini tesis etmek üzere otoritenin merkezileştirilmesi büyük bir önem taşımaktadır. Kâinatta tek bir ilahi gücün bulunduğu düşüncesi, müslümanlar tarafından dünya işlerinde tek bir siyasi otoritenin kabulünü de kolaylaştırmıştır. Bu nedenle inananlar açısından Ümmet içinde otoritenin, Hz. Peygamber yaşadığı sürece onun şahsında merkezileştirilmesi kaçınılmazdı ve bu yetki ölümünden sonra da yerine geçecek kimselere geçerdi. "Allah'tan başka ilah yoktur ve Hz. Muhammad (s.a.v.) O'nun elçisidir" ifadesi, İslâm inancının köşe taşı olmuş ve İslâm öncesi Arabistan'da kabile veya belirli bir menfaat esasına dayalı sosyal ve siyasal yapıyı değiştirip, İslâmi fetihler denilen muazzam bütünleşme ve yayılma sürecini başlatmıştır.³²

³⁰ A.ê., s.56.

³¹ A.e., ss.59-60.

³² A.e.,ss.61-62. Benzer düşünce ve değerlendirmeler Hodgson tarafından da ileri sürülmüştür. Bu konuda bkz. Marshall G.S.Hodgson, *The Venture of Islam Conscience and History in a World Civilization*, Chicago: The University Of Chicago Press, 1977, I, 129-130,140.

Kısacası Ümmet mefhumu, tevhid inancının gerek sosyal ve gerekse de siyasal olarak hâkimiyeti, otoritenin merkezileştirilmesi ve bunlara dayalı bir devletin ortaya çıkışı, bu düşünce ve amaçları gerçekleştirmek üzere İslâmî fetihleri veya yine Donner'in ifadesiyle İslâm devletinin genişleme ve yayılma sürecini başlatmıştır.

Donner'a göre Medine'de tesis edilen İslâm devletine karşı hareketler gelişmiştir. Bunlardan birisi, karşıt ideolojiler ileri sürerek Medine'nin siyasi hâkimiyetine ve İslâm dininin ortaya koyduğu prensiplere karşı çıkmıştır. Yalancı Peygamberler buna örnek teşkil eder. Diğerleri ise daha fazla siyasi mahiyet taşımaktaydı. Bu hareket mensuplarından bir kısmı zekatı vermemiş, bir kısmı ise İslâm hâkimiyetinin yayılmasına engel olmayı hedeflemiştir. Bütün ilk İslâm Tarihi kaynakları bunların hepsini Ridde olarak isimlendirmiştir.³³

Özellikle Hz. Ebûbekir'in irtidat edenlere karşı gerek askeri ve gerekse de diplomatik yollarla harekete geçmesi³⁴ İslâm devletinin Arabistan üzerindeki idare ve hâkimiyetinin sağlamlaşma sürecini devam ettirmiştir.³⁵ Ayrıca bu sayede, bu savaşlara katılıp başarısız olan göçebe Araplar en etkili biçimde kontrol altına alınmıştır. Bu şekilde de Arabistan'da siyasi bütünleşme sürecinin en zirve noktasına ulaşılmıştır. Bu özellikleriyle Ridde Savaşları, İslâmî fetih hareketinin başlangıcını teşkil etmiştir. Zira bu savaşlar, İslâm devletinin Irak ve Suriye step ve şehirlerinde yaşayanları da içine alacak şekilde bütün Arap kabile gruplarını hâkimiyeti altına alma yolundaki çabalarıdır.

³³ Donner, *A.g.e.*, s.85.

³⁴ *A.e.*, ss.86-87.

³⁵ *A.e.*, s.88.

Yine bu savaşlar, Bizans ve Sâsâni İmparatorlukları ile ilk defa doğrudan çarpışmalara yol açmıştır. Ve nihayet göçebe Arap kabilelerine mensup savaşçıların itaat altına alınmasıyla da, daha sonraki fetihler için gerekli imkân ve vasıtalar İslâm devletine geçmiştir.³⁶

Diğer taraftan ilk İslâm fetihleriyle aralarında ilgi kurulan göçlerin nedenleri konusunda da Donner şu görüşleri ileri sürer:

Arabistan'daki değişik yerlere ve komşu bölgelere gerçekleştirilen göçler, devletin özellikle göçebe kabile mensuplarına karşı izlediği politikanın bir sonucu olarak görülebilir. Bu nedenle göçlerin nedeni ganimet olamaz. Zira gerçekçi bir bedevinin ganimetin her zaman garanti olmadığını bilmesi muhtemeldir. Açlık, aşırı nüfus ve kuraklık gibi tabii afetler de olamaz. Nihayet Arabistan'daki lüks malların ticaretinin zayıflaması da göçlerin nedeni olamaz. Zira bu sadece ticâretle meşgul olanları ilgilendiren bir husustur. Bu durumda göçler, esas olarak devletin birtakım siyasi ve ekonomik gerekçelerle tatbik ettiği bir politikanın sonucudur. Zira devlet bu insanları göç yoluyla karargah şehirlere yerleştirmek suretiyle göçebe kabileleri daha kolay bir şekilde kontrol altına alabilmiştir. Ayrıca devletin genişlemesinde onlardan istifade edilmiştir.³⁷

Sonuç olarak Donner, İslâm fetihlerinin âmilleri, yani idarecileri yayılcı bir politikayı benimsemeye sevkeden nedenler konusunda şu noktalara işaret etmektedir:

Öncelikle İslâm dininin ideolojik mesajı, idarecilerin bir kısmı veya hepsinde temel dini görevlerinden birisinin, İslâm'ın siyasi hâkimiyetini mümkün olduğu kadar genişletmek olduğu

³⁶ A.e., ss. 89-90.

³⁷ A.e., ss. 267-268.

yolunda bir düşüncenin oluşmasına yol açmış olabilir. Başka bir ifadeyle bunu Allah'ın kendilerine yüklediği bir misyon olarak görmüş olabilirler. Bununla beraber diğer bazı faktörler devletin yayılmacı bir politikayı benimsemesinde yardımcı olmuştur. Bu faktörler şu şekilde sıralanabilir:

1. Kureyş, Sakîf ve birçok Medineli başta olmak üzere elit tabakanın çoğunun, bir asırdan daha fazla bir süredir Arabistan dışında gerçekleştirdikleri ticâreti güvenlik altına alabilmek veya kuzeye giden ticâret yollarını tekrar ele geçirmek için devletin siyasi sınırlarını genişletmek düşüncesi.
2. Fethedilen yerlerde mal ve mülk edinme arzusu.
3. Fethedilen yerlerde yaşayan insanlardan vergi ve böylece devlete maddi gelir sağlanabileceği düşüncesi.
4. Ganimet ve köle elde etme.
5. İdareci konumunda olan insanların muhtemelen, siyasi hiyerarşide, mücadeleler sonucunda elde ettikleri mevkilerini koruyabilmek için devletin genişlemesinin gerekli olduğunu düşünmüş olmaları.³⁸

Bu konuda son olarak Mahmood Ibrahim'in görüşleri üzerinde durmak istiyoruz. Ibrahim bu konuya daha ziyade ekonomik açıdan ve daha farklı bir şekilde yaklaşmaktadır.

Öncelikle İslâmi yayılma (Islamic expansion) şeklinde ifade ettiği fetihlerin, Mekke ticâretinin gerilemesi ve bundan kaynaklanan ekonomik zarar ve kaybı telafi etmek maksadıyla başlatılmış olduğu şeklinde görüş ileri süren F.Gabrieli ve M.A.Shaban'ı tenkit etmiştir. Ona göre, aksine işaretler

³⁸ A.e., ss. 269-271.

bulunmakla beraber, ticâretin gerilemesi sadece Kureyş'i ilgilendirmekteydi.³⁹

Bu noktadan hareketle İbrahim, farklı bir görüş ileri sürmektedir. Ona göre fetih veya yayılma hareketi, geniş oranda tüccar tarafından kontrol edilen ve yine tüccarın çıkarlarına hizmet eden bir devletin doğuşu ile bağlantılıdır. Nitekim ilâf ile temelleri atılan ve bundan sonra tüccarın genişletmeye çalıştığı pazarın genişlemesi bu şekilde mümkün olmuştur. Yine tüccarın devlet kademelerinde bulunmaları nedeniyle yayılma, tüccarın siyasi hâkimiyetini sağlamlaştırdığı bir vasıta olarak değerlendirilebilir. Devletin kaynaklarını kontrol tüccara, ümmetin mefaati için çalışan kimselere serveti yayma imkânını vermiştir. Bunun sonucu olarak İslam dininin vaadettiği sosyal ve ekonomik değişim, sermaye sahibi tüccar sınıfın sosyal temelini genişletmiştir.⁴⁰

Buna göre fetihlerin temelinde, devlet idaresinde hâkim olan tüccarın menfaatlarına hizmet ve dış pazarı genişletme yatmaktadır. Bu görüşü desteklemek üzere İbrahim, fethedilen yerlerle yapılan antlaşmalar üzerinde durmaktadır. Bunlardan Suriye fetihlerinde Ba'lebek ile yapılan antlaşma, müslüman tüccarın menfaat ve çıkarlarını ortaya koyar. Bu antlaşma üzerinde büyük çapta etkili olan tüccar, İslâmi yayılma ile meydana getirilen büyük ve geniş pazara müslüman olmayanların katılmasına izin vermiştir. Bu şekilde, bölgedeki bütün tüccarların sahip olduğu sermayeye hareketlilik kazandırılmış; bu yayılma ile birlikte devam eden bir tür servet dağıtımıyla da, daha çok servet tüccarın yararına el değiştirmiştir. Yine Antakya'nın fethinden sonra

³⁹ Mahmood Ibrahim, *Merchant Capital and Islam*, Austin: University of Texas Press, 1990, s.102.

⁴⁰ Ibrahim A.g.e., ss. 102-103.

yapılan antlaşmada da tüccarın menfaatları açık bir şekilde görülmektedir. Siyaset, ticaret ve endüstri merkezi alan Akdeniz'deki diğer bölgelerle bağlantıyı sağlayacak bir limanı da bulunan Antakya'da Hz.Ömer, Ebu Ubeyde'den burada bir müslüman birliği bulundurmasını istemiştir. Hz. Osman da valisinden, buraya büyük bir müslüman nüfusun yerleştirilmesini ve onlara arazi verilmesini istemiştir. Böylece Antakya'nın kontrolü sağlandığı gibi, büyük bir servet ve gelir elde edilmiştir.⁴¹

Hız. Peygamber'in vefatından 12 yıl bir süre geçmeden Tripoli hariç bütün Suriye fetihler ve yapılan antlaşmalar ile müslümanların, genişlemekte olan bir tüccar sınıfının idâresi altına girmiştir. Ticârî, zirâî ve endüstriyel özelliklere sahip olan Suriye ve kaynaklarının kontrol altına alınması sayesinde büyük Asya kıtasını Akdeniz'deki çeşitli yerlerle bağlayan son derece önemli ve hareketli ticâret yolları da ele geçirilmiştir.⁴²

Ibrahim, bu İslâmi yayılmayı, tüccar ve sermayelerinin menfaatları bağlamında ele alış şekline, gerek müslümanların ve gerekse de bu konuya göçebe hareketi açısından yaklaşanların itiraz edebileceklerini belirterek bunları şu şekilde cevaplandırır:

Müslümanlara göre böyle bir açıklama materyalist bir yaklaşım olup, konunun manevi boyutunu gözardı etmektedir. Zira din veya manevi mükafaatlar bu yayılmanın âmilleriydi. Ancak Ibrahim'e göre bu görüş, şüphesiz bu harekete katılanların maddi ilgilerini açık bir şekilde ortaya koyan önemli miktardaki delili gözardı etmektedir. Fakat bununla beraber, yayılmayı tüccarın sermayesi ve menfaatları açısından ele almak, dini

⁴¹ A.e., s.112-113.

⁴² A.e., s.114.

teşviklerle katılanların varlığını inkar etmez. Nitekim Hz. Ebubekir, Bizanslılarla savaşıacak askerleri harekete geçirirken, manevi ve maddi mükâfaatları eşit oranda ortaya koymaya dikkat ediyordu.⁴³

İslâmi yayılmayı veya fetihleri, bir göçebe hareketine bağlayanlara da şu şekilde itiraz etmektedir:

Fetihler sırasında Basra, Kûfe ve Fustat gibi karargah şehirler kurulmuştur. Bu durumda şayet İslâmi yayılma bir göçebelik hareketine bağlıysa, niçin bu insanlar hayat tarzlarının aksine, ele geçirilen yerlerde bir yerleşme ve şehirleşme sürecine girdiler? Ayrıca bu yayılma yağma ve ganimet amacıyla gerçekleştirildiyse, niçin bu "göçebe yağmacılar" fethedilen şehirlerle hayatı, mal ve mülkleri teminat altına almak üzere antlaşmalar yapmışlardır? Nitekim bu şehirler hemen önemli ticâret yerleri haline gelmiştir. Öyleyse bu fetih hareketinin maddi boyutu gözönüne alınmadan yapılan değerlendirme, bu konunun anlaşılmasında bir noksanlık ve kusurdur.⁴⁴

Kısaca, İbrahim'e göre fetihlerin amacı ve arkasındaki en büyük âmil, devlette hâkim olan tüccar sınıfın pazarını genişletmek, onların menfaatlarını geliştirmektir.

Fetihlerin Başarılı Olmasının Sebepleri:

Bu konuda da, önceki bölümde yaptığımız gibi bazı Batılı ilim adamlarını görüşlerine işaret etmeye çalışacağız.

H.Bousquet, fetihlerin başarılı olmasında, Bizans ve Sâsâni devletlerinin aralarında uzun bir süredir devam eden savaşlar

⁴³ A.e., s.103.

⁴⁴ A.e., ss. 103-104.

nedeniyle zayıflamış olmasının bir faktör olarak rol oynadığı görüşündedir.⁴⁵

Aynı görüşü benimseyen Ira M.Lapidus'a göre de, fetihlerin başarılı olmasında Bizans ve Sâsâni İmparatorluklarının yıllar süren savaşlar sonunda askeri açıdan hayli zayıflamaları yanında, diğer bir sebep olarak bu devletlerin hristiyan teb'alarının idareden memnun olmayışları, yerli halkın yeni bir idareyi kabul hale getirmiştir. Bu şekildeki bir ortam, bu bölgelerdeki fetihlerin gerçekleşip başarılı olmasında rol oynamıştır.⁴⁶

M.Canard ise, Müslümanların savaş sahasında gösterdikleri cesaret ve kahramanlık, çölü tanıma ve haberleşme imkanlarının fetihlerin başarılı olmasında etkili olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷

Hz. EbûBekir dönemindeki fetihlerin başarılı olmasının nedenleri üzerinde duran H.Kennedy, bu konuda şu noktalara işaret etmektedir:

1. En önemli faktör. Hicaz sakinlerinin, yerleşik veya göçebe olsun, ümmete bağlılıklarının devamıdır.
2. Yeni dinin ortaya koyduğu güçlü ideolojik destek.
3. Hristiyan nüfusun müslümanlara karşı bir birlik oluşturamayışları.

⁴⁵ Donner, A.g.e., s. 5. Daha geniş bilgi için bkz. Bousquet, A.g.m., ss. 37-52.

⁴⁶ Ira M.Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s.41. Hodgson da, özellikle Sâsâni devletinin fethedilmesinde, Sasanilerin içinde buldukları kriz ile başkentlerinin ele geçirilmesiyle güçlerinin dağılmasının etkili olduğuna işaret etmiştir. (Hodgson, A.g.e., I, s.206).

⁴⁷ Donner, A.g.e., s. 6. Daha geniş bilgi için bkz. Canard A.g.m., ss. 37-63.

4. Bahreyn, Umman ve Yemen'de Sâsâni imparatorluğunun hâkimiyetinin sona erdirilmesinden sonra İran Kısrası ve ona bağlı emirliklerin liderliğinde toplanıp yeni müttefik arayışına giren gruplar, kendilerini genişleyen dinamik İslâm ümmeti içinde bulmuşlardır. İşte bu insanlar, bu bölgelerde müslümanların güç kaynağı olmuştur.⁴⁸ Yani bu bölgelerdeki fetihlerin gerçekleşmesinde önemli bir şekilde rol oynayan insan gücünü teşkil etmişlerdir.

Bu konuda Donner ise, yeni bir İslâm devletinin doğuşu ve bu devletin yayılma ve genişleme politikasıyla, önceleri sadece birbirleriyle savaşan ve siyasi ufukları kabilelerinin ötesine taşmayan savaşçı Arapları, hayli etkili bir savaş gücü haline getirmesini, fetihlerin başarılı olmasında en önemli faktör olarak görmektedir.⁴⁹

Kısacası, ilk İslâm fetihlerinin başarılı olmasında İslâmiyet'in müslümanlara kazandırdığı yeni şevk ve heyecanın yanında, dönemin güçlü devletleri olan Sâsâni ve Bizans'ın içinde bulunduğu kötü durum, bu devletlerin idaresinde yaşayanların idareden hoşnutsuzluğu ve buna bağlı olarak müslümanlar karşısında bir güç oluşturmayaışları rol oynamıştır. Ayrıca

⁴⁸ Kennedy, A.g.e., ss. 56-57.

⁴⁹ Donner, A.g.e., s. 267. M.Fayda bu konuda bazı noktalara işaret etmiştir. Ona göre Araplar, İslâm dini ile birlikte yeni bir şahsiyet ve kimlik kazandılar. Sarsılmayan, tamaha ve zafiyete düşmeyen imanları, bu kimliğin en bariz özelliğidir. Bu iman, başarılarında en etkili faktördür. Ayrıca bazı avantaj ve kabiliyetlere de sahiptiler. Savaş esnasında çok çabuk hareket edebiliyorlardı. Sade bir hayata alışık oldukları için, çok az eşya ve yiyeceklerle yetinebiliyorlardı. Çok iyi yetiştirilmiş at ve develere sahiptiler ve ok atma ve kılıç kullanmada hayli mahirdiler. (Fayda, a.g.m., s.74).

müslümanların cesaret ve kahramanlıkları ile çözü tanıma gibi avantajlara sahip olmaları da başarıda rol oynayan önemli etkenlerdendir.

Fetihlerin Sonuçları:

Son olarak ilk İslâm fetihlerinin sonuçları konusunda bazı Batılı ilim adamlarının görüşleri üzerinde durmak istiyoruz.

Donner'a göre İslâm fetihlerinin Yakın Doğu ve genel dünya tarihi üzerinde önemli etkileri olmuştur. Öncelikle İslâm dininin uzak bölgelere ulaşması sağlanmış ve oralarda iyice yerleşmesine zemin teşkil edecek sosyal ve siyasal ortam hazırlanmıştır. Bu şekilde de büyük İslâm medeniyetinin temelleri atılmıştır.⁵⁰ Ayrıca Arabistan merkez olmak üzere yarımada bulunan, İran ve Mısır'ın eski kültür ve siyaset merkezlerine hâkim olunmuştur.⁵¹

Fetihlerden sonra devlette kimin söz sahibi olacağı konusunda antlaşmazlıklar ve mücadeleler ortaya çıkmasına rağmen, İslâmiyet'in bütünleştirici özelliği daha geniş bir oranda devam etmiştir. Birbirinden uzakta yaşayan fert ve toplumlar birbirine bağlanarak İslâm medeniyetinin zengin dokusu meydana

⁵⁰ Bu görüşe Crone de katılmaktadır. Bkz. Crone, A.g.e., s. 18. Bu noktaya İ.Kayaoğlu da işaret etmiştir. Ona göre, "Fetihler sonunda itici gücünü dinden, yani İslam'dan alan, gittiği yerin mahalli zenginliklerini kendi potasında eriten, dinlere ve düşüncelere geniş bir tolerans gösteren insani değerleri koruyup, herşeyden önce "insan" olmayı savunan, canlılığını bilimden alan bir medeniyet doğdu. Bu da Klasik İslam Medeniyetidir. (İsmet Kayaoğlu, İslam Kurumları Tarihi II, S.Ü. Basımevi, Konya 1994, s.32).

⁵¹ Donner, A.g.e., s.273

gelmiştir.⁵²

Fetihlerden sonraki dönemlerde Şam ve Bağdad gibi yeni merkezler oluşmuştur. Yeni halifeler daha ziyade buralarda yetiştikleri için, zamanla Arap özelliklerini kaybetmişlerdir.⁵³

Diğer taraftan İbrahim'e göre ise İslâmi yayılmanın en belirgin sonucu, tüccarın önündeki birçok engelin ortadan kaldırılmasıdır. Bu şekilde müslüman tüccar, Batı Asya ve Kuzey Afrika'da siyasi olarak hâkimiyeti ele geçirmiştir.⁵⁴

İlk İslâm fetihlerinin kısa ve uzun vadede ortaya çıkardığı sonuçlar konusunda Lapidus, daha farklı noktalara dikkat çekmektedir.

Ona göre fetihler sonucunda Sâsâni ve Bizans İmparatorluklarının idaresinde olan bölgeler İslâm devletine katılmış, bu topraklarda yaşayan yahudi ve hristiyan ve zoroastrian insanların çoğunluğu müslüman olmuştur. Fetihler sayesinde yeni bir idare ve rejim teşekkül etmiş, çok sayıda Müslüman Arap nüfusun Orta Doğu'nun şehir ve küçük yerleşim yerlerine göç edip yerleşmesine, şehirleşme ve ekonomik gelişmeye yol açmıştır. Arap nüfusun iskânı, sosyal değişimi ve kısmen de Arap ve Arap

⁵² A.e., s. 276.

⁵³ A.e., s. 277.

⁵⁴ İbrahim a.g.e. s.125, bu konuyuda işaret eden M.Fayda'ya göre ilk İslam fetihleri sayesinde müslümanlar bütün dünya ile temasa geçmek imkanını elde etmişlerdir. Ayrıca İslâm bütün insanlığı aydınlatmaya ve etkisi altına almaya muvaffak olmuş. Avrupada gerçekleşecek Rönesans ve Reform hareketine öncülük yapılmıştır. İslâmın tevhid anlayışının ulaştığı yerlerde sulh, adalet ve fazilet hâkim olmuş, yeni bir dünya nizamının temelleri atılmıştır. Nitekim ilk İslâm fetihleri sonucunda ele geçen ve Endülüis dışında İslâm'ı açılan topraklar bugün de hâlâ İslâm milletleri ve devletlerinin yaşadıkları yerlerdir. (Fayda, a.g.m. ss. 65, 69-70).

olmayan unsurların yeni kozmopolitik cemiyetlerde bütünleşmesini sağlamıştır.

Şehirleşme, ekonomik gelişme ve yeni toplulukların oluşumu, yeni ve güçlü bir imparatorluğun organizesi için gerekli kaynakları kullanma imkanını doğurmuştur. Aynı zamanda şehirler ve ortaya çıkan yeni elit tabakalar, İslâm kültürünün yeni şekillerini ortaya çıkarmıştır.⁵⁵

Fetihler esnasında birtakım karargah şehirler kurulmuştu. Basra, Kûfe ve Fustat gibi karargah şehirler göçmen müslüman askerlerin iskân edildikleri ve onları barındıran yerler olmaları yanında, zamanla toplumda gerçekleşecek olan sosyal değişimin merkezleri de olmuştur. Mesela, öncelikle askeri amaçla kurulan Basra, kısa bir zamanda gelişerek, gerek farklı ırk ve dinden insanların kaynaştığı ve gerekse de müslüman nüfusun hayat tarzlarının değiştiği, farklı ırk ve dinden insanların birarada yaşadığı büyük bir şehir haline gelmiştir. Mesken olarak kullanılan çadırların yerini zamanla kamıştan yapılan, onların yerini de tuğladan yapılan evler almıştır. Bu şekilde iklim şartlarını kendilerine uygun bulmadıkları zaman başka yerlere göçeden bedeviler, kendilerini tuğlalarla çevrilmiş bulmuşlardır.⁵⁶ Yani bir başka ifadeyle, göçebelikten yerleşik hayata geçmişlerdir.

Bu şehirlerde göçmenlerin ve askerlerin iskânı, bir başka değişikliğe de yol açmıştır. Buralara yerleştirilen insanlar, eski özelliklerini kaybederek, ekonomik konum ve seviye olarak birbirinden farklılık arzeden çalışan bir nüfus şekline dönüşmüştür. Basra örneğinde görüldüğü gibi, bu şehrin İran, Hint, Çin ve

⁵⁵ *Lapidus A.g.e., s.37.*

⁵⁶ *A.e. ss. 48-49.*

Arabistan ile ilişkileri olan bir ticâret şehri olarak gelişmesiyle, burada yerleşen müslüman nüfus tüccar, zanaatkar veya işçi özelliğini kazanmıştır.⁵⁷ Başka bir ifadeyle, müslüman nüfus eski savaşıcı özelliğinden farklı yeni bir şahsiyet elde etmiştir.

Basra v.b. şehirler, Müslüman Arap unsur yanında farklı ırk, din ve meslek gruplarından insanları da celbetmiştir. Bunlar arasında İranlılar ve Ârâmiler en önemli olanlarıydı. Çoğu hristiyan ve nesturi idiler. âyrıca az sayıda Hintli, Malakkalı, Çingene, Zenci ve Türk de uzak bölgelerden Basra'ya gelmiştir.

Arap olmayan bu unsurun İslâm toplumuna girmesinin Müslüman Arap toplumu üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu yeni unsur, mevali statüsünde yeni yapıya adepte edilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak Müslüman Arap topluluğu, kabile esasına dayalı yapıdan zamanla uzaklaşarak, daha çok akrabalık ve yakınlık esası etrafında teşekkül ederek sosyal anlamda tabakalaşmış ekonomik ve siyasal gruplar haline gelmiştir.

Ortaya çıkan bu yapısal ve sosyal değışiklik içinde mevâli ve onların efendileri durumunda olanlar arasında sosyal çatışma başlamıştır. Zira idare, ticâret, tıp ve dini hayatta hayli başarılı olan mevâli, sosyal açıdan aşağı kimseler olarak mütalaa edilmiştir.⁵⁸

Bu son hususa Bernard Lewis de işaret etmektedir. Onun ifadesiyle fetihler ve geniş Arap imparatorluğunun terakkisi ile fatihlerle fethedilenler arasında normal farklar kaçınılmaz bir şekilde tezahür etmiştir. Teorik olarak Arap olmayan mühtedilerin

⁵⁷ A.c. s. 49.

⁵⁸ A.c. ss. 49-50.

de Müslümün Araplarla eşit telakki edilmesi gerekirken, aşağı derecede ve mevâli olarak tanınmışlardır.⁵⁹

Yeni İslâm toplumundaki sosyal değişme, mevâli unsurun ihtidası, Arapça veya Farsça'nın ortak dil kabul edilmesiyle de kültürel bir ifade şeklini kazanmıştır. Bunun sonucunda Arapça devlet kademelerinde yazışma, edebiyat ve dini sahada hâkim dil; Mısır, Suriye, Mezepotamya ve Irak'da ise konuşma dili olmuştur. Buna karşılık İran'da, özellikle Batı İran'da yerleşen Araplar, Farsça'yı öğrenerek iki dil konuşan insanlar özelliğini kazanırken; Horasan'da ise Araplar hemen hemen her konuda İranlılara benzemiş, hatta mahalli Farsça, Ceyhun nehrinin doğusundaki insanlar tarafından yardımcı dil olarak, ancak bozulmuş bir şekilde kullanılır olmuştur.⁶⁰

İslâm fetihlerinin ekonomik hayatla ilgil olarak ortaya çıkardığı neticelere de işaret eden Lapidus, Sâsâni ve Bizans İmparatorluklarının idaresindeki bölgelerin ele geçirilmesiyle, ticâretin önündeki siyasi ve stratejik engellerin kaldırılıp, ticarete esaslı bir canlanma için gerekli olan temellerin atıldığı görüşündedir. Buna göre, İran ve Bizans arasındaki Fırat sınırı kalkmış, tarihte ilk defa Maveraünnehir, Orta Doğu ile işbirliği içine girmiştir. Bununla beraber, Suriye ile Anadolu arasında yeni bir sınır çekilmiştir. Ticâri mülâhazalar Orta Asya ve Hint'te İslâmi yayılmaya; Suriye, Irak, İran ve Maveraünnehir'de şehirlerin gelişimine yol açmıştır.⁶¹

⁵⁹ Bernard Lewis, *Race and Slavery in the Middle East*, Oxford: Oxford University Press, 1990, s.37.

⁶⁰ Lapidus, *A.g.e.*, ss. 51-52.

⁶¹ *A.e.* s. 46.

Basra, Kûfe, Musul ve Vâsıt gibi yeni şehirler ve idari merkezler tesis edildikçe, buralarda tarım rekoltesinin artırılması ve gıda ihtiyacını karşılamak üzere yeni kaynakların elde edilmesi için çaba sarfedilmiştir. Bu maksatla, örneğin, Kûfe'nin etrafındaki bataklıklar kurutulup, tarıma elverişli hale getirilirken; Basra'nın doğusundaki tuzlaklar da aynı şekilde üretime elverişli bir duruma getirilmiştir.⁶²

Fetihlerin ve göçlerin ekonomik sahada neden olduğu gelişmeler açısından İran ile Suriye, Mezopotamya ve Mısır'daki duruma temas eden Lapidus, bu bölgelerde farklı sonuçlara yol açıldığı görüşündedir. Buna göre İran'da fetihler ve göçler, şehirleşme ve tarımsal gelişmeyi desteklemiştir. Müslüman Arapların bu bölgede iskanı, şehirlerin yeni ilavelerle genişletilmesi, güvenliğin tesisi ve ticaretin geliştirilmesi, su kanallarının açılması ile çevredeki tarım arazilerinin daha verimli bir şekilde işlenmesi yolunda olumlu çalışmalar, ekonomik büyümeyi canlandırmış,⁶³ genel olarak İran'da refahın artmasını sağlamıştır.⁶⁴

Buna karşılık Suriye, Mezopotamya ve Mısır'daki tesirleri ise menfi yönde gerçekleşmiştir. Uzun vadede ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Halifelik merkezinin Şam'da olduğu sürede Suriye'deki refah seviyesi artmış, ancak Anadolu ile arada yeni bir sınırın teşekkülü ile Suriye ekonomisi gerilemiştir. Daha önceden zeytin ve zeytin yağı üretim merkezi olan Kuzey Halep bölgesi, Suriye'nin Anadolu'daki pazarlarından mahrum edilmesiyle eski özelliğini kaybetmiştir. Aynı şekilde üzüm

⁶² A.y.

⁶³ A.e., s. 47.

⁶⁴ A.e., s. 48.

yetiştirme ve şarap imalında önemli bir yere sahip olan ve Rakka'dan Şam ve Akabe'ye kadar uzanan doğu bölgesi de Anadolu'daki ihracat merkezlerinin kaybedilmesi ve Filistin'e gelen hristiyan hacıların kesilmesi nedeniyle gerilemiştir.

Bedevi Arapların göçü, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın ekonomisini tahrip etmiştir. Zira çoğu yerlerde Arap göçmenler şehirler ve civarına veya köylerde iskâna mecbur edilmişken, bu bölgelerde ise yerleşim yerlerinden uzak ve önceden iskân edilmeyen boş yerlerde yerleşmelerine imkan tanınmıştır. Bunun sonucunda bu göçebeler şehir ve köylere saldırmaya başlamışlardır. Gerek bu gelişmeler ve gerekse de bu insanların hayvancılıkla meşgul olmaları nedeniyle tarım ve ticaret ciddi bir şekilde gerilemiştir.⁶⁵

Mısır'daki aşırı vergiler 679, 712 ve 725-726 yıllarında ciddi çiftçi ayaklanmalarına yol açmıştır. Bu ayaklanmalar hem ekonomik protesto ve hem de müslüman idarecilere karşı kıptilerin bir anlamda karşı çıkışlarını temsil özelliğini taşıyordu. Bu nedenle fetihlerin Suriye, Mezopotamya ve Mısır'daki tesir ve sonucu ekonomik gerileme olmuştur.⁶⁶

Diğer taraftan kölelik açısından bu konuya temas eden Lewis, iki noktaya işaret etmektedir. Öncelikle, fetihlerden sonra Afrika, Güney Batı ve Kuzey Avrupa'ya ulaşılmıştır. Bunun sayesinde Habeşistan'a ilave olarak bu bölgelerden de köle edinme imkanı doğmuştur. Bu da kölelik ve köle ticâretini geliştirmiştir. Zira siyahî kölelerin getirilmesi, İslamiyet'in Afrika'ya ulaşmasından sonra başlamıştır. Ancak bu gelişmeler, fetihlerin ve

---

⁶⁵ A.e., s.47.

⁶⁶ A.e., s.48.

İslâmi yayılmanın dolaylı ve önceden tasarlanmayan bir sonucudur.⁶⁷

İkinci husus ise, M.VII. yüzyıl ile VIII. yüzyılın ilk yıllarında fetihlerin gerçekleştiği ve beraberinde İslâm inancının yayıldığı dönemde, fethedilen ülkelerin insanlarından esir alınıp köleleştirilenler, ihtida ettirilerek hürriyetlerine kavuşturulmuştur. Bu insanların çoğu İslâm ordularına katılmıştır. Bu şekilde doğuda İranlılar, batıda Berberiler İslâm ordularını takviye ederek İslamiyet'in doğuda Orta Asya ve ötesine, batıda Kuzey Afrika ve İspanya'ya kadar ilerlemesine önemli katkıda bulunmuşlardır.⁶⁸

Kısacası, ilk İslam fetihleri sayesinde İslâm dininin farklı bölgelere yayılması sağlanmış, İslam medeniyetinin temelleri atılmış, şehirleşme ve ekonomik gelişme sağlanmıştır. Özellikle şehirleşme hareketlerinin hızlanması, göçmen Arapların da buralara iskânı ve yerleşik hayata geçmelerinden sonra eski savaşçı özelliklerini kaybedip yeni bir şahsiyet kazanmışlardır. Mevâli unsurun İslamiyet'e girişi de fetihlerin bir sonucu olup, sosyal yapı ile İslâm kültür ve medeniyeti üzerinde değişik tesirler icra etmiştir.

⁶⁷ Lewis, *Race and Slavery*, s. 41.

⁶⁸ A.e., s. 62